

УДК 338.14; 343.37; 339.972

Є. В. Редзюк,

*к.е.н., доцент, старший науковий співробітник сектора міжнародних фінансових досліджень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України,
вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна
redzyuk@gmail.com*

ДОМІНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті автором проаналізовано стан тіньової економіки України та причини, що вплинули на високий рівень тінізації бізнес-процесів у вітчизняній економіці. Виявлено значний рівень зарегульованості вітчизняної економіки і високі ставки оподаткування, що сприяють тінізації економічних процесів в Україні. Крім того, доведено, що при відсутності довгострокової соціально-економічної стратегії розвитку вітчизняної економіки тіньова економіка й далі домінуватиме і стримуватиме системне зростання в нашій країні.

Ключові слова: *тіньова економіка, економічне зростання, сталий соціально-економічний розвиток.*

Постановка проблеми. Масштаби тіньової економіки в Україні за останні 10-15 років мають стабільно високі показники, і її домінування призводить до макроекономічної неспроможності державних органів влади виконувати повноцінно свої функції і повноваження. Критично високий рівень тіньової економіки об'єктивно руйнує важелі управління соціально-економічними процесами в країні, деформує виконання і результативність реформ, посилює розшарування серед різних верств населення, в цілому сприяє деградації людського, промислового і наукового потенціалу. Тому дослідження цієї теми є актуальним завданням для подальшого визначення шляхів та інструментів зниження рівня тіньової економіки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями стану і специфіки розвитку тіньової економіки в Україні та світі займалась

низка українських і закордонних вчених: З. Варналій, А. Гальчинський, Я. Жаліло, Е. де Сото, Т. Тищук, О. Турчинов, Ю. Харазішвілі, Ф. Шнайдер та ін. Результати досліджень вищезазначених авторів свідчать про збільшення уваги до цієї проблематики в умовах глобалізації, офшоризації та агресивної оптимізації бізнес-структурами своїх прибутків. Крім того, тіньова економіка нестандартно реагує на активне соціально-економічне реформування в країні, що потребує подальших досліджень, напрацювань і виявлення нових знань про цю сферу.

Мета статті: проаналізувати особливості функціонування тіньової економіки в Україні та запропонувати дієвий інструментарій ефективних пропозицій щодо зниження рівня тіньової економіки в Україні.

Виклад результатів дослідження. Тіньова економіка як категорія вивчається не тільки макроекономістами, а й розглядається з позиції права (кримінальні правопорушення), соціології і психології (формує певну зайнятість населення під впливом низки чинників і мотивацій), з позиції обліку і статистики (які сфери входять і можуть бути облікованими, а які не можуть і є частиною тіньової економіки), фінансів та інвестицій (аналіз тіньових фінансових потоків, інструменти маніпулювання цінами на активи, при експорті та імпорті, а також інші фінансові інструменти, що забезпечують обіг тіньових фінансових коштів), з позиції політики та державного управління (які заходи та інструменти призводять до детінізації соціально-економічних процесів). Усе це свідчить про багатоаспектність і значний вплив цієї категорії на суспільство. Відзначимо й те, що сучасна тіньова економіка поширилась у світі і функціонує як на глобальному рівні, так і на рівні окремих держав або регіонів певних країн. Її суттєвий розвиток за певних обставин призводить до макроекономічних диспропорцій та неможливості сталого соціально-економічного розвитку.

Наведемо найбільш поширені визначення тіньової економіки. Так, за визначенням Ф. Шнайдера, тіньова економіка – не тільки незаконна діяльність, а й недеklarовані доходи від законного виробництва товарів і послуг, що отримані в результаті грошових або бартерних операцій. Також тіньова економіка включає всі види економічної діяльності, які зазвичай підлягали б оподаткуванню, якби дані про них мали податкові органи [1]. За визначенням О. Турчинова, тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства. Проте це визначення може стосуватися всіх загальнокримінальних злочинів (крадіжка, розбій, вимагання), що може призвести до неприпустимого розширення сфери тіньової економіки [2, с. 46–47]. За З. Варналієм поняття тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, сукупність неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання прибутку шляхом приховування доходів й ухилення від сплати податків. Тіньова економіка має три складо-

ві: неформальну, приховану і підпільну (кримінальну) економіки. Неформальна економіка – нерегламентовані виробництво товарів і надання послуг; прихована економіка – це легальне виробництво та продаж необлікованих товарів і послуг; підпільна (кримінальна) економіка – заборонені види діяльності (корупція, наркоторгівля тощо) [3]. На наш погляд, поняття тіньової економіки за З. Варналієм є найбільш цілісним і комплексним, що повноцінно характеризує це надскладне явище.

Рівень тіньової економіки в Україні оцінюють Державний комітет статистики, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, а також міжнародні експерти та організації, що спеціалізуються на питаннях «сірої» і «чорної» економік. Більшість розрахунків українських органів влади свідчать, що в українській тіні менше 50% ВВП, приблизно від 38% до 45%. Вітчизняне експертне середовище не погоджується з цими даними і в основному фіксує показники тіньової економіки на рівні 45-55%. Відзначимо, що, за даними видатного міжнародного дослідника тіньової економіки Фрідріха Шнайдера, – рівня тінізації в 70% немає навіть в країнах з неефективно працюючими державними інститутами. Наприклад, в Болівії в середині 2000-х тіньова економіка була 66%, в Зімбабве – 63%. Рекордсмен – Грузія: в кінці 1990-х у цій країні в тіні було 68% економічної діяльності. В Україні, за оцінками Ф. Шнайдера, рівень тіньової економіки у 2014–2016 рр. склав 53%, при цьому на початку 2000-х цей рівень був суттєво нижчим – 45-48%.

Необхідно відзначити, що чим нерозвиненіша економіка і інфраструктура країни, тим вищий рівень тінізації її економіки. І, навпаки, аналіз свідчить, що чим більше розвинена і багата країна, то незначна там тіньова економіка. У країнах ЄС і на вершині, і внизу рейтингу тінізації це правило діє чітко. Так, найнижчий показник в Швейцарії – 6,5%, потім за рейтингом розмістились: Австрія – 8,2%, Англія – 9,4%, Німеччина – 12,2%, Франція – 12,3%. Найвищі показники тіньової економіки в найбільшій країні ЄС – Болгарії (30,6%). Крім того, в четвірку з найвищими показниками тіньової економіки входять: Румунія – 28%, Естонія – 26,2%, Литва – 25,8% [4].

Рівень української економіки та її інфраструктури також знаходиться на рівні, що суттєво відстає навіть від рівня слаборозвинених країн Східної Європи, але рівень тіньової економіки у 1,5–2 рази вищий, ніж у цих країнах. Причиною такої ситуації, на наш погляд, є зарегульованість законодавства, що забезпечує функціонування бізнес-процесів в нашій країні, високий рівень оподаткування фонду заробітної плати і прибутків, низька ефективність бюджетного витрачання коштів і корупційність цього механізму розвитку суспільства, обмеженість культури сплати податків в цілому. Відзначимо, що податки і відрахування на соціальне забезпечення збільшують витрати на робочу силу в офіційній економіці, а тому є ключовими факторами, що сприяють зростанню тіньової економіки. Чим більша різниця між загальною вартістю робочої сили в офіційній економіці і розміром трудового доходу після сплати податків, тим зростає сти-

мул для роботодавців і працівників уникнути сплати цієї різниці шляхом участі в тіншовій економіці [5].

Високий рівень регулювання економіки, низькі заробітні плати і деіндустріалізація країни в поєднанні зі слабким і дискредитційним застосуванням законів створює в Україні надто благодатний ґрунт для тіншової діяльності. В таких умовах також процвітає корупція. Все це посилює тінвові непрогнозовані явища, що пригнічують сталий соціально-економічний розвиток в нашій країні. Відмінність в розвиненості вітчизняної економіки в порівнянні з країнами ЄС призводить до суттєвих масштабів контрабанди і нелегальної торгівлі. Так, щорічно внаслідок контрабанди та «сірого імпорту» державний бюджет України недоотримує мільярди гривень податків та митних платежів: у 2017 році ця цифра склала приблизно 70 млрд грн. Тіншовий ринок контрабанди набуває різючих масштабів. Так, зокрема, тіншовий сегмент алкогольних напоїв складає близько 60%, побутової техніки та електроніки за деякими категоріями – до 60 та 80% (телевізори великої діагоналі та професійні фотоапарати відповідно), кавової продукції – 40%, засобів захисту рослин – 25% (на ринку дрібного фасування – більше 70%). Тому в Глобальному індексі нелегальної торгівлі Україна посіла останнє місце серед країн Європи. Причому, у категорії «митне середовище» опустилась на найнижче місце.

Недобросовісні суб'єкти господарювання в Україні ухиляються від сплати митних платежів та навіть отримують повернення «tax free» з сусідніх держав. Різниця у вартості офіційно ввезеного товару та товару за «сірою схемою» може сягати 50% та вище. Мовою цифр, з товарів вартістю 100 000 євро необхідно заплатити 10% митних зборів та 20% ПДВ. Тобто, після митного оформлення вартість партії складає близько 132 000 євро. Недобросовісні підприємці отримують цей товар в Україні приблизно за 82 000 євро (без сплати податків в Україні та з отриманням «tax free»). Тому при завезенні за демпінговими цінами імпортних товарів широкого вжитку створити власну конкурентоспроможну економіку майже неможливо. Чесні підприємці в Україні знаходяться в дискримінаційних умовах й під корупційним, податковим і регуляторним тиском, тому тіншовий сектор економіки України домінує, а сталий розвиток економіки України в таких умовах неможливий. Крім того, гальмується розвиток інфраструктури національної економіки, знижується конкурентоспроможність українського бізнесу та інвестиційна привабливість [6].

Необхідно врахувати й інший прояв тіншової економіки – це мозаїчність у сфері інтернет-мереж, цифрової економіки та програмування. Більшість самозайнятих у цій сфері забезпечують себе і свої родини тим, що продають відповідні інтелектуальні продукти за кордон і, за підрахунками експертів, від 3 до 5 млрд дол. США залучають в економіку України. На наш погляд, такий вид діяльності потрібно поступово виводити на засади прозорості і звітності під впливом реформування податкової системи України та системи регулювання підприємницької діяльності. Також, на думку автора,

цей процес буде успішним тільки тоді, коли бюджетний процес в Україні не буде корупційний, заангажований і неефективний [5].

У цілому відзначимо, що слабкість правових інститутів в Україні, як і в більшості країн третього світу, активно формує тіньовий сектор економіки, що не дозволяє вітчизняному підприємницькому середовищу капіталізуватися і активно розвиватися. Так, в Україні не прийнято домовлятися з «чужинцями» і мати бізнес-відносини на основі найкращої ринкової пропозиції; існуючі монополії, обмеження і зарегульованість гальмують прогрес в поділі праці й затискають потенційних підприємців в лещатах вузької спеціалізації і низької продуктивності.

На відміну від України в розвинених країнах світу система законності і порядку в регулюванні приватної власності надає інструменти для виробництва додаткових цінностей понад наявні матеріальні активи. Всі документи, що описують економічно значущі особливості активів, надійно захищені від втрати і підробок. Державні інституції чітко в правовому полі захищають права власності й гарантують виконання укладених угод. Сприяє цьому те, що в розвинених країнах світу діє інтеграція розрізненої інформації щодо прав власності на всі активи в державі: нерухомість, землю, надра, патенти, авторські права тощо. Завдяки уніфікації та інтеграції систем реєстрації громадянам розвинених країн не потрібно виїжджати на місце, щоб отримати адекватний опис економічних і соціальних характеристик будь-якого об'єкта нерухомості чи інших активів. Крім того, уніфікована система інформації містить дані про наявні активи і про їх потенційну прибутковість, що також впливає на зниження рівня тіньової економіки. Це полегшує оцінку об'єктів нерухомості і операції з ними, створює вигідні умови для прозорого входження в капітал зацікавлених профільних інвесторів. Важливим чинником є і те, що інтеграція й уніфікація систем реєстрації нерухомості вивела відносини власності з юрисдикції окремих районів і місцевої влади та помістила їх в рамки загального закону на всій території країни. Дії місцевих норм і законів дозволяють діяти лише в рамках єдиної правової системи, що підвищує ступінь відповідальності й керованості при регулюванні правовідносин власності в розвинутих країнах світу.

Відзначимо, що неупереджена, прозора і доступна система реєстрації прав власності наділила активи (нерухомість, землю тощо) в розвинених країнах світу властивістю додаткової «ліквідності» – здатності виступати в формі, що задовольняє вимоги практично будь-яких трансакцій і трансформацій. При цьому ефективно організована система приватної власності відкриває перед власниками виняткові можливості для розщеплення, з'єднання і комбінування активів. Тому підприємливі громадяни розвинених країн світу мають можливість пристосовувати свою власність до будь-яких змін економічної ситуації, тоді як громадяни країн третього світу залишаються в пастці відсталих, неліквідних форм і відносин, що консервує подальше використання бізнес-активів в тіньовому секторі й закріплює відсталість від розвинених країн світу [7].

На наш погляд, результатом соціально-економічних реформ в Україні є значне домінування тіньової економіки, яке обумовлене стримуванням економічного потенціалу активів у вітчизняній економіці через неспроможність громадянського суспільства України оцивілізувати відносини власності й відокремити олігархічні структури та корупційно-чиновницький апарат від впливу на непрозорі відносини у цій сфері (рейдерство, списування і надання активів у власність або оренду на неконкурентних умовах, використання активів безконтрольно, перешкоджання у доступі до активів тощо). Крім того, іншим важливим чинником є монополізація і олігополізація ринків, що суттєво впливає на стан інфраструктури і можливість реалізувати будь-який інвестиційний проект в нашій країні.

Отже, для зниження рівня тіньової економіки, подолання монополізації, олігополізації та офшоризації вітчизняної економіки необхідно провести інтеграцію розрізненої інформації щодо активів в Україні (нерухомість, земля, патенти, авторські права) в єдину доступну, зрозумілу і прозору для всіх учасників праввідносин власності й бізнес-процесів національну базу даних активів України. Наступним кроком має стати впровадження системи паспортизації стандартизованих угод на базі блокчейн-технологій, які на основі відкритих, конкурентних аукціонів реєструють угоду в національній базі даних активів України. Необхідною технічною умовою для функціонування такої бази даних є чітка фіксація угоди, її збереження, неможливість втрати даних, а також маніпулювання і внесення несанкціонованих змін.

Монополізація і олігополізація ринків в Україні вимагає в сучасних умовах оперативного оновити законодавство, що регулює економічну конкуренцію в Україні. Крім того, упереджена і неефективна діяльність Антимонопольного комітету України також потребує оновлених законодавчих актів щодо більш якісного виконання функцій цим державним органом влади. На наш погляд, доцільним є впровадження профільної технологічної спеціалізації для вітчизняних фінансово-промислових груп. Крім того, необхідно фінансово-інвестиційну (яка здійснюється на фінансових ринках) і банківську діяльність відділити від промислової, аграрної та ІТ-сфери. Засоби масової комунікації, мас-медіа, інформаційні інтернет-ресурси також мають бути відділені від профільних видів діяльності крупних підприємств і організацій. Тільки при такому підході, на наш погляд, в Україні суттєво знизиться вплив олігархічних структур на вітчизняну політику і економіку, що з часом приведе до суттєвого падіння рівня корупції і тіньової економіки [8].

Висновки. Проведене дослідження показало, що оптимального інструменту подолання тіньової економіки не існує, але в країнах, де функціонують партнерські, відкриті відносини між платниками податків, державними органами влади і суспільством, де податки використовуються на користь більшості суспільства – цей рівень низь-

кий, і, навпаки, в умовах карально-кулуарної поведінки органів державної влади – це призводить до повного порушення податкової дисципліни у підприємницькому середовищі, їх переорієнтації на непродуктивну для суспільства діяльність, відбуваються незворотні процеси деіндустріалізації економіки та деінтелектуалізації нації.

Необхідно відзначити, що нинішня тіньова економічна діяльність в Україні поширена в різних групах і сегментах підприємців, які в основному націлені на менші трансакційні витрати, вона дає в теперішніх умовах можливість отримати більші вигоди. Але потрібно розрізняти: 1) заборонену діяльність (торгівля наркотиками, людьми, нелегальною зброєю, організація підпільних й замаскованих казино і азартних центрів тощо), рейдерство, контрабанду, яка знищує національного виробника та 2) самозайнятість для виживання. Якщо для першої категорії потрібно ввести законодавчі і регуляторні заходи й обмеження, то для другої – необхідно впроваджувати систему заохочень і стимулів для виходу з тіньової сфери (низькі, гарантовані державою довгострокові ставки оподаткування, персоналізація пенсійних, медичних, соціальних відрахувань з відповідними ефективними реформами в цих сферах; покращення інфраструктури; неупереджений захист прав власності на активи; деолігархізація і формування сталих економічно конкурентних відносин).

Список використаних джерел

1. **Ф. Шнайдер, Д. Енст.** Скрываясь в тени: Рост подпольной экономики / Международный валютный фонд. – США: Округ Колумбия, Вашингтон. – 2002. – 23 с. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues30/rus/issue30r.pdf>.
2. **Турчинов О.В.** Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К.: Вид-во АртЕк, 1995. – 300 с.
3. **Варналій З.** Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання [Текст] : аналіт. огляд / [упоряд.: С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 152 с.
4. **Давиденко Б., Тищук Т.** Серая зона: 5 мифов теневой экономики / Информационное агентство «ЛІГАБізнесІнформ», «ЛІГА.net» / 2015 / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://project.liga.net/projects/shadow_economy/.
5. **Новий економічний курс України.** Стратегія інноваційного розвитку України / Експертно-аналітичний центр «Оптіма» / <http://optimacenter.org/userfiles.pdf>.
6. **У 2017 році бюджет України недоотримав 70 млрд грн через контрабанду,** – ЄБА / 20 червня 2018 р. / Європейська Бізнес-Асоціація (ЄБА) / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://agropolit.com/news/8774-u-2017-rotsi-byudjet-ukrayini-nedotrimav-70-mlrd-grn-cherez-kontrabandu--yeba>.
7. **Эрнандо де Сото.** Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире? М., 2004. 272 с.
8. **Редзюк Є. В.** Офшоризація світової економіки: перспективи для України і світу // Науковий вісник асоціації докторів філософії України // Розділ 1. Актуальні проблеми економіки та управління // АPhD // №01 09.2015. – с.38-46.

References

1. F. Schneider, D. Enst Skryuvajas v teni: Rost podpolnoj economyki / International Monetary Fund. – USA: District of Columbia, Washington. – 2002 – 23 p. [Electronic resource] / Access mode: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues30/rus/issue30r.pdf>.
2. Turchinov O.V. Tinova economyka: theoretichni osnovi doslidghennia / O. V. Turchinov. – K.: Vid-vo ArtEk, 1995. – 300 p.
3. Varnalij Z. Tinova economyka v Ukraini: stan, tendentsii, shliahi podolannia [Text]: analyt. ogliad / [uporiad.: S. S. Chernyavsky, V. A. Nekrasov, A. V. Titko, etc.]. – Kyiv: National. acad. inside cases, 2017. – 152 pp.
4. Davydenko B., Tischuk T. Sira zona: 5 myfiv tinovoji economyki / Information agency «LIGABusinessInform», «LIGA.net» / 2015 / [Electronic resource] / Access mode: http://project.liga.net/projects/shadow_economy/
5. Nowij economichnij course Ukrainyu. Ukrainska innovaciona strategya rozvittku / Optima Expertno-analytichnyuj center / <http://optimacenter.org/userfiles.pdf>.
6. V 2017 budget Ukrainyu nedootrimav 70 mlrd hrn cherez kontrabandu, – EBA / June 20, 2018 / European Business Association (EBA) / [Electronic resource] / Access mode: <https://agropolit.com/news/8774-i-2017-rotsi-byudjet-ukrayini-nedotrimav-70-billion-grn-cherez-smuggling-yeba>.
7. Ernando de Soto. Zagadka kapitala. Pochemu capitalism prozveteaet na Zapade i terpit porahenie vo vsem drugom mire? M., 2004. 272 p.
8. Redziuk E.V. Offshorizatsia svitovoji economyky: perspektivyyu dlia Ukrainyu I svitu // Naukovyuj visnik Associaziii doctoriv filosofii Ukrainyu // Section 1. Actualni problemyu economicy i upravlinnia // APhD // № 01 09.2015. – p.38-46.

Евгений Васильевич Редзюк,

*к.э.н., доцент, старший научный сотрудник сектора международных финансовых исследований
ГУ «Институт экономики и прогнозирования» НАН Украины,
ул. Панаса Мирного, 26, Киев, 01011, Украина
redzyuk@gmail.com*

Доминирование теневой экономики как результат социально-экономического реформирования Украины

Аннотация. В статье автором проанализировано состояние теневой экономики Украины и причины, повлиявшие на высокий уровень тенезации бизнес-процессов в отечественной экономике. Выявлен значительный уровень зарегулированности отечественной экономики и высокие ставки налогообложения, способствующие тенезации экономических процессов в Украине. Кроме того, доказано, что при отсутствии долгосрочной социально-экономической стратегии развития отечественной экономики теневая экономика и дальше будет доминировать и сдерживать системный рост в нашей стране.

Ключевые слова: теневая экономика, экономический рост, устойчивое социально-экономическое развитие.

Evgeny Redzyuk,

*candidate of economic sciences, associate professor,
senior researcher of the sector
international financial research*

*The Institute of Economics and Forecasting of
the National Academy of Sciences of Ukraine,
str. PanasMirnogo, 26 Kiev, 01011, Ukraine
redzyuk@gmail.com*

Domination of the shadow economy as a result of socio-economic reforming of Ukraine

Abstract. In the article, the author analyzes the shadow economy of Ukraine and the reasons that influenced the high level of shadowing of business processes in the domestic economy; revealed a significant level of regulation of the domestic economy and high tax rates that contribute to the shadowing of economic processes in Ukraine; in addition, it has been proved that in the absence of a long-term socio-economic strategy for the development of the domestic economy, the shadow economy will continue to dominate and restrain systemic growth in our country.

Keywords: *shadow economy, economic growth, sustainable socio-economic development.*